

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ВИНА, РИЗИК: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЙ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА

Жорнокуй Валентина Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проведено аналіз співвідношення та застосування категорій «відповідальність», «вина» та «ризик», що використовують у процесі участі осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у корпоративних відносинах. Обстоюється позиція, що підприємницький ризик не є підставою для притягнення до відповідальності вказаних осіб. Проте акцентована увага, що на рівні законодавства не розмежовуються поняття звичайних умов цивільного обороту та звичайного підприємницького ризику з метою запобігання безпідставного застосування заходів відповідальності до учасників корпоративних відносин. Застережено, що такі оцінні категорії мають бути наповнені конкретним змістом у процесі доказування відповідно до процесуального законодавства, що відповідає сучасній судовій практиці.

Доведено, що для притягнення осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства, до відповідальності достатньо довести, що під час здійснення прав і виконання обов'язків вони діяли недобросовісно або нерозумно (зокрема, якщо їх дії не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або звичайному підприємницькому ризику). Тим самим недобросовісність і нерозумність дій вказаних осіб одночасно підтверджує дві обставини: 1) порушення обов'язку діяти в інтересах товариства добросовісно й розумно (протиправність поведінки); 2) вину особи, яка завдала збитки (тягар доказування вини в цьому разі, як виняток, покладається на особу, що вимагає відшкодування збитків).

Аргументовано, що для корпоративних відносин специфічним є розуміння вини при порушенні обов'язку діяти добросовісно й розумно в інтересах підприємницького товариства (що виражається в дотриманні того ступеня турботливості та обачності, який вимагався за характером цивільного обороту в умовах звичайного підприємницького ризику).

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, добросовісність, розумність, вина, відповідальність, ризик, особи.

Zhornokui Valentyna. Liability, guilt, risk: correlation and application of categories in the context of activities of persons performing functions of entrepreneurial company's agencies

The author of the article has analyzed the correlation and application of the categories of "liability", "guilt" and "risk" used in the process of participation of persons performing the functions of entrepreneurial company's agencies within corporate relations. The author has grounded the point of view that entrepreneurial risk is not a basis for bringing the specified persons to liability. However, particular attention has been emphasized that the concepts of ordinary conditions of civil turnover and ordinary entrepreneurial risk are not distinguished at the legislative level in order to prevent the groundless application of liability measures to corporate relations participants. It has been noted that such assessment categories should be filled with specific content in the process of proving in accordance with procedural legislation that corresponds to up-to-date caselaw.

It has been proved that in order to bring persons performing the functions of entrepreneurial company's agency to liability, it is sufficient to prove that they acted in bad faith or unreasonably

(including if their actions did not comply with ordinary conditions of civil turnover or ordinary entrepreneurial risk) while exercising the rights and performing the duties. Thus, the bad faith and unreasonability of the specified persons' actions is simultaneously confirmed by two circumstances: 1) violation of the obligation to act in good faith and reasonably in favour of the company (wrongfulness of behavior); 2) guilt of the person who caused damage (in this case, as an exception, the person demanding compensation for the damage bears the burden of proving the guilt).

It has been argued that understanding of guilt while violating the obligation to perform in good faith and reasonably in favour of the entrepreneurial company (that is expressed in keeping the degree of care and diligence required by the nature of civil turnover in terms of ordinary entrepreneurial risk) is the specific feature for corporate relations.

Key words: legal entity, entrepreneurial company, good faith, reasonableness, guilt, liability, risk, persons.

Однією з умов виникнення цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, є наявність *вини* у їх діях (бездіяльності). У розвиток загального правила ст. 92 ЦК України, закони про підприємницькі товариства (ч. 1 ст. 90 Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон України «Про АТ»), ч. 2 ст. 40 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») містять прямо сформульовану відповідальність членів наглядової ради і виконавчого органу за завдання збитків цим товариствам. Так, особа буде нести відповідальність, якщо буде доведено, що під час здійснення своїх прав і виконання обов'язків вона діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема якщо її дії (бездіяльність) не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або *звичайному підприємницькому ризику* (виділено – В. Ж.).

В англо-американському правопорядку форма вини напряду залежить від невиконання того чи іншого фідуціарного обов'язку. Так, якщо поведінка директора мотивована фактичним наміром зашкодити (умисел), то йдеться про порушення обов'язку лояльності (така поведінка директора розглядається як суб'єктивна недобросовісність і пояснюється через призму порушення обов'язку діяти з добрим наміром, що є елементом *duty of loyalty*). Груба необережність традиційно розглядається як порушення *duty of care* і виражається в необдуманому та безрозсудному відношенні до своїх обов'язків.

У цивільному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї закріплена презумпція невинуватості, за якою

дії учасників цивільних правовідносин первинно є добросовісними й розумними. Так, ст. 92 ЦК України та ч. 1 ст. 90 Закону України «Про АТ», які передбачають відповідальність посадових осіб перед товариством за збитки, завдані товариству їхніми діями (бездіяльністю), прямо не вказують на вину як елемент складу корпоративного правопорушення, оскільки вона як обов'язковий елемент складу правопорушення презюмується, з огляду на загальні положення законодавства про відшкодування збитків¹. Тому, заявляючи вимоги про притягнення до відповідальності осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, позивач має спростувати таку презумпцію, вказавши на обставини, що свідчать про недобросовісність та (або) нерозумність їх дій (бездіяльність), що викликали несприятливі наслідки для товариства. Тобто господарським судам слід давати оцінку тим обставинам, наскільки вчинення тієї або іншої дії входило або мало б, враховуючи звичайні умови ділового обороту, у коло обов'язків цих осіб, зокрема з урахуванням масштабів діяльності товариства, характеру відповідної дії тощо. Наведені обставини віднайшли своє застосування в судовій практиці в Україні [2; 3].

У використаній конструкції відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, вина може бути виражена як у формі умислу, так й у формі необережності. Застосування

¹ Ігнорування вини як самостійного елементу корпоративного правопорушення веде до того, що діяльність керівника юридичної особи фактично прирівнюється до підприємницької, що суперечить «правилу ділового рішення» [1, с. 67].

такого підходу зумовлене необхідністю діяти розумно й добросовісно, що не дозволяє вказаним особам відійти в конкретних обставинах від таких критеріїв і недооцінити ступінь ризику завдання збитків товариству.

Одна з перешкод притягнення вказаних осіб до відповідальності за заподіяні ними збитки зумовлена тим, що досить складно доказувати їх вину саме за конкретні збитки, яка, на думку Н. І. Майданик, може бути встановлена й безпосередньо судом під час розгляду позову про відшкодування збитків, заподіяних товариству [4, с. 142]. Відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Наведений підхід може бути предметом для дискусії, оскільки в низці випадків законом передбачається відповідальність незалежно від вини. Сторони також мають право передбачити відповідальність незалежно від вини порушника, а відсутність вини доводить особа, що порушила свій обов'язок (ч. 2 ст. 614 ЦК України).

Для притягнення осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, до відповідальності вимагається наявність складу корпоративного правопорушення. У цьому разі об'єктивним критерієм, що свідчить про протиправність поведінки, є порушення нормативних приписів. З огляду на ч. 3 ст. 92 ЦК України, орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень. Для вказаних осіб така розумність і добросовісність передбачає напруження оптимальних рішень у межах управління з урахуванням звичайного підприємницького ризику.

У сучасній юридичній літературі питання ризику як умови цивільно-правової відповідальності набули теоретичного та практичного значення. Така ситуація, на думку В. Д. Примака, актуалізує питання про те, чи визначає ЦК України якусь іншу, ніж вина, суб'єктивну умову

відповідальності підприємців. Чи можна вважати, що у відповідальності без вини (так званої об'єктивної відповідальності) місце останньої заступає ризик, який, не будучи названий у законі, є самостійною «підставою» відповідальності підприємця; за що, з правового погляду, відповідає учасник цивільних відносин, тобто чи має місце і чи можлива відповідальність «за ризик», як такий, що є критерієм випадків «безвинної» відповідальності, і чи мають слугувати цьому особливості певної діяльності, які унеможливають, роблять явно недоцільним чи вочевидь несправедливим застосування відповідальності за шкоду [5, с. 201–202].

Категорія ризику належить до числа основних системоутворювальних факторів підприємницької діяльності. З огляду на що вчені неодноразово зверталися до неї для обґрунтування теорій відповідальності без вини. Так, обговорюється питання щодо можливості не розглядати ризик як суб'єктивну умову відповідальності аналогічно вині, оскільки він не відображає відношення зобов'язаної особи до своїх протиправних дій. До того ж закон покладає відповідальність саме за вину, а не за ризик. З наведеного спільну ризик можна підвести лише під тим, що добросовісність, вина і ризик визнаються суб'єктивними категоріями, які характеризують психічне відношення особи до своєї діяльності.

У цивілістичній доктрині немає єдиного підходу до співвідношення ризику та цивільно-правової відповідальності: 1) вказані категорії розуміють як дійсність і можливість, оскільки відповідальність – це покладення невігідних майнових наслідків на особу, яка допустила порушення цивільних прав і обов'язків, а ризик не передбачає безпосереднього покладення на особу невігідних майнових наслідків (означає лише можливість настання невігідних майнових наслідків у майновій сфері певної особи); 2) загальними умовами настання цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права та/або юридичного обов'язку (вина, причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника і збитками потерпілого, шкода або збитки на стороні потерпі-

лого). Для розподілу і несення ризику як результату відповідної діяльності не потрібна наявність таких умов. Водночас розподіл ризиків має сенс якраз тоді, коли правопорушення ще не відбулося і відсутні зазначені вище умови настання відповідальності. Отже, співвідношення категорій ризику і відповідальності полягає в тому, що ризик дає змогу подолати негативні наслідки, які зумовлені не лише протиправністю поведінки боржника, а і його поведінкою взагалі, натомість відповідальність у будь-якому разі пов'язана з негативними наслідками для особи, яка порушила норми права.

Сам по собі ризик характерний не лише і не стільки праву. У поле зору правника ризик, як правило, потрапляє тоді, коли можливий збиток проявився у дійсності та постало питання про відповідальність за те, що відбулося. Отже, між такими поняттями, як ризик і відповідальність, є взаємозв'язок. Постає питання: чи варто охоплювати поняттям цивільно-правової відповідальності і, відповідно, застосовувати її умови до тих ситуацій, коли відсутнє відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує правильне їх виконання. І як у такому разі бути з ризиковою діяльністю? Вона охоплюється умовами цивільно-правової відповідальності чи ні, адже ризик характеризує діяльність, що здійснюється у межах правового поля? [6, с. 99–100]

Ризик характеризує діяльність, яка здійснюється в межах правового поля, та є станом, що характеризується ймовірністю, невизначеністю та альтернативністю. Звідси поведінка, спрямована на досягнення незаконних цілей або з використанням незаконних засобів, не має характеризуватися за допомогою категорії «ризик». Проте в разі порушення особою норм права йтиметься вже про відповідальність.

Залишилися нез'ясованими численні аспекти, що стосуються стандартів поведінки осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств. Безпосередньо це стосується проблеми підприємницького ризику. Основна проблема в застосуванні норм про відповідальність указаних осіб полягає в тому,

щоб знайти межу між допустимим підприємницьким ризиком, без якого неможливою є ефективна підприємницька діяльність, і ризиком, що визнається надмірним, коли дія чи бездіяльність, що викликали для товариства шкоду, визнається винуваною.

Діяльність підприємницьких товариств має передусім економічне спрямування, звідси й більшість ризиків, які супроводжують цю діяльність, є економічними. У тому випадку, коли ризик спричиняє юридичні наслідки, може йтися про корпоративні ризики. Така особливість корпоративних ризиків накладає відбиток на їх внутрішній поділ, серед різновидів яких, за критерієм видів корпоративних відносин, М. М. Великанова виділяє *внутрішні корпоративні ризики* (ризики у відносинах між учасниками господарської організації; ризики у відносинах між господарською організацією та її учасниками; ризик у відносинах між органами господарської організації або владно-управлінські ризики) та зовнішні корпоративні ризики [7, с. 171–172].

Переводячи на діяльність осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, можна зауважити, що якщо вони знали про ймовірність настання негативних (збиткових) наслідків для товариства від укладення конкретного договору, то такі особи мають відповідати за завдання шкоди товариству. Тобто ризик у цьому разі можна розглядати як небезпеку виникнення несприятливих наслідків, відносно якої не відомо, настане вона чи ні [8, с. 7]. Тобто під час вчинення ризикових дій існує ймовірність настання негативних майнових наслідків для товариства. Імовірність, як ознака ризику, покладена в основу поняття невизначеності, якою вважається ситуація, коли настання подій дуже ймовірне і може бути оцінене кількісно. При цьому ймовірність розуміється як числова характеристика ступеня можливості виникнення будь-якої визначеної події за тих чи інших визначених умов, здатних повторюватися необмежену кількість разів [9, с. 63].

Через імовірність реалізації, невизначеність наслідків і варіативність рівня ризик набуває суб'єктивної оцінки.

Саме ця характерна риса ризику як вияв нерівнозначності оцінки цього об'єктивного явища передбачає наявність рівня кваліфікації осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, та можливості прогнозування його настання і запобігання негативних наслідків, пов'язаних з його ідентифікацією, оцінкою і страхуванням. Тобто важливою ознакою діяльності вказаних осіб є усвідомлення прийняття ризиків власної діяльності та керування ними. Це дасть змогу, з одного боку, посилити захист прав, інтересів та правомірних очікувань учасників корпоративних відносин, зокрема й товариства, а з іншого – об'єктивується значення рівня добросовісності та розумності дії (бездіяльності) осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у контексті вимог до їх професійних повноважень.

ЦК України оперує загальними засадами щодо добросовісності діяльності в інтересах підприємницького товариства його учасниками (акціонерами, членами) та особами, що здійснюють функції його органів. Закон не може передбачити всі особливості та специфіку відносин у корпоративній сфері, що зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Для вирішення вказаних питань є правова доктрина, яка має дати відповідь на питання про співвідношення категорій «добросовісність» та «розумний ризик». В Україні надається більше переваги доведенню наявності чи відсутності добросовісності в діях вказаних осіб, і покладається чимало зусиль для притягнення їх до відповідальності. Натомість майже не приділяється увага доказуванню розумного ризику в їх діях.

Тобто, якщо ризикова діяльність є розумною, то це виключає вину як суб'єктивну умову корпоративної відповідальності, оскільки означатиме, що особа діяла в межах наданих їй повноважень та згідно з призначенням належних їй прав і вжила всіх залежних від неї заходів належного виконання обов'язку. Отже, оскільки вина відсутня, то й особа не може бути притягнута до такої відповідальності. Так, особи, що здійснюють функції органів підприємницьких това-

риств, можуть діяти правомірно, зокрема в ризиковій по суті підприємницькій діяльності, але з огляду на різні обставини допустити прорахунки або ухвалити рішення, яке призвело юридичну особу до збитків, оскільки навіть розумний ризик може спричинити виникнення шкоди. Утім, як наголошує І. В. Спасибо-Фатеева, «вони можуть діяти й навмисно, здійснюючи дії, спрямовані на настання негативних для юридичної особи майнових наслідків або створення умов для їх настання, зокрема стану стійкої неплатоспроможності» [10, с. 214]. Однак має бути зрозуміло, що ці ситуації різняться, але норми права в обох випадках передбачають однакові правові наслідки для осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, – їх субсидіарну відповідальність за боргами товариства. Проте, з позицій учень М. М. Великанової, відшкодування такої шкоди має здійснюватися не за правилами цивільно-правової відповідальності, а шляхом розподілу ризику в диспозитивний чи імперативний спосіб як мірою захисту [7, с. 345].

Водночас, якщо категорію «ризик» розуміти як можливість настання несприятливих наслідків, то не всі ті дії, що вчиняються в межах підприємництва, матимуть ризиковий характер. Як наслідок, помилковим буде визнання будь-яких дій члена органа управління ризиковими. Багато з таких дій вчиняються у процесі звичайної діяльності, що не пов'язана з ризиком. Уважаємо, що критеріями звичайного підприємницького ризику є правомірність й обґрунтованість, оскільки: 1) дії (бездіяльність) особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, під час такого ризику не повинні мати неправомірний характер (ризик не має бути пов'язаний з порушенням норми права або чужого інтересу, він має стосуватися можливості отримання прибутку або завдання збитків); 2) звичайний підприємницький ризик буде обґрунтований у випадку, коли вказані особи під час вчинення дій (бездіяльності) вели себе добросовісно й розумно, зокрема, під час визначення ступеня ризику. Тобто, ризикуючи, такі особи мають зважено підходити до оцінки можливості отримання

комерційної вигоди або видатків. Ризикові дії (бездіяльність) не мають бути спрямовані виключно на ті наслідки, які є не вигідними для підприємницького товариства, збитковими для нього.

Ураховуючи викладене, вважаємо, що підприємницький ризик не є підставою для притягнення до відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства. При цьому на рівні законодавства не розмежовуються поняття звичайних умов цивільного обороту та розумного (звичайного) підприємницького ризику з тим, щоб запобігти безпідставному застосуванню заходів відповідальності до учасників корпоративних відносин. У будь-якому разі такі оцінні поняття, як звичайні умови цивільного обороту та розумний підприємницький ризик, мають бути наповнені конкретним змістом у процесі доказування відповідно до процесуального законодавства, що узгоджується з чинною судовою практикою.

Для притягнення осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, до відповідальності достатньо довести, що під час здійснення прав і виконання обов'язків вони діяли недо-

бросовісно або нерозумно (зокрема, якщо їх дії не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або звичайному підприємницькому ризику). Тим самим ЦК України, по суті, виходить з того, що недобросовісність і нерозумність дій указаних осіб одночасно підтверджує дві обставини: 1) порушення обов'язку діяти в інтересах товариства добросовісно й розумно (протиправність поведінки); 2) вину особи, яка завдала збитки (у цьому разі тягар доказування вини, на відміну від загального правила, покладатиметься на особу, яка вимагає відшкодування збитків).

Для корпоративних відносин специфічне є розуміння вини при порушенні обов'язку діяти добросовісно й розумно в інтересах підприємницького товариства (що виражається в дотриманні того ступеня турботливості та обачності, який вимагався за характером цивільного обороту в умовах звичайного підприємницького ризику). Є також проблема встановлення різного стандарту доказування вини для осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у різних організаційно-правових формах таких юридичних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кологойда О. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. 2021. № 6. С. 59–77.
2. Постанова КГС ВС від 10.04.2025 у справі № 910/3782/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126569254> (дата звернення: 28.05.2025).
3. Постанова КГС ВС від 29.05.2024 у справі № 910/15260/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383225> (дата звернення: 27.05.2025).
4. Майданик Н. І. Питання цивільно-правової відповідальності керівників і контролерів юридичних осіб за заподіяну юридичним особам шкоду. *Правовий захист корпоративних прав за законодавством України та країн Європейського Союзу*: 36. наук. праць за матеріалами XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 верес. 2019 р., м. Івано-Франківськ) / НДІ приват. права і під-ва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ, 2019. С. 141–148.
5. Примак В. Д. Ризик і питання безвинної відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 4. С. 200–206.
6. Великанова М. М. Правові наслідки порушення зобов'язання: перегляд підходів до розуміння поняття «цивільно-правова відповідальність». *Цивільне право України: погляд у майбутнє* : збірник наукових праць до 70-річчя з дня народження Наталії Семенівни Кузнєцової / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. О. Кота. Одеса : Вид-во «Юридика», 2024. С. 89–102.
7. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 378 с.
8. Гринюк О. В. Цивільно-правові аспекти майнового страхування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.

9. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / Відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Юстініан, 2007. 912 с.

10. Спасибо-Фатєєва І. В. Загальні положення про суб'єктів цивільно-правової відповідальності. *Вчення про цивільно-правову відповідальність* : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 205–224.

Стаття надійшла у редакцію: 15.08.2025

Стаття прийнята: 27.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

